

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
Духът прави силата

ОБЩОИКОНОМИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Катедра „ИКОНОМИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ“

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за придобиване на ОНС „Доктор“
в професионално направление: 3.1.
„Социология, антропология и науки за културата“
по специалност: *„Социология“*

ГРАЖДАНСКИ ИЗБОР

В УСЛОВИЯ НА ОБЩЕСТВЕНА ТРАНСФОРМАЦИЯ

Докторант:
Калоян Леонидов Янков

Научен ръководител:
доц. д-р Катя Михайлова

София, 2022

Дисертационният труд е обсъден и насочен към публична защита на заседание на

катедра „Икономическа социология“, Общикономически факултет, УНСС
на 15.09.2022 г.

Темата на дисертационния труд е *„Граждански избор в условия на обществена трансформация“*. Структурата на дисертацията е изградена от уводна и заключителна част, и три глави – теоретична, методологическа и глава, представяща изследователските резултати. Изследователските инструменти са в Приложение. Изследването е изградено върху основата на 168 теоретични източника и емпирични бази данни. Общият обем на дисертацията е 212 страници (441 110 знака без интервали).

Публичната защита ще се състои на 22.11.2022 г. от 14:00 ч.
в зала 2032А „Научни съвети“ на УНСС пред научно жури в състав:

Вътрешни членове: доц д-р. Донка Никова

доц. д-р. Катя Михайлова

Външни членове: проф. д.с.н. Добринка Пейчева

проф. д-р. Татяна Коцева

доц. д-р. Светлозар Кирилов

Материалите по защитата са на разположение в Дирекция „Наука“, УНСС
и на интернет страницата на УНСС - <https://konkursi.unwe.bg/>

Съдържание

Макрорамка на изследването.....	4
Тема на изследването.....	5
Изследователска теза.....	6
Обект на изследване.....	7
Предмет на изследване.....	9
Цел и задачи на дисертационното изследване.....	13
Изследователски хипотези.....	14
Методическа основа на изследването.....	15
Ограничения на изследването.....	17
Академична почтеност.....	18
Структура и съдържание на дисертацията.....	18
Резултати от изследването.....	21
Фигури и таблици.....	26
Справка за научните приноси.....	27
Публикации по темата на дисертацията.....	28

Макрорамка на изследването

Три думи белязаха българската 2021 г. – „*преценям*“, „*антиваксър*“ и „*изчегъртване*“. Те бяха посочени като най-често употребявани в речта на българите през годината¹. И трите думи са директно свързани с настоящото дисертационно изследване, доколкото всяка от тях се отнася към съответен елемент от неговата методика, а всички заедно дават маркери за контекста на времето, в което се случва изследването.

„*Преценям*“ като диалектна форма на глагола „*преценявам*“ влезе в социолекта в словосъчетанието „*Всеки сам си преценя*“, с което българите изразяваха възможността да направят избор да се ваксинират против Ковид-19 или да не го направят. В тази логика, словоформата „*преценям*“ може да се интерпретира като символ на личното **право на всеки гражданин да направи своя избор** и насочва към идеята, че **изборът е резултат от анализа и преценката на избиращия**. Настоящата дисертация се занимава именно с избора на младите български граждани. Изследва системата от фактори, влияещи върху гражданския им избор в обществена трансформация.

„*Антиваксър*“ показва очертанията на ново социално разделение в българското общество. Факт е, че по време на извънредното положение от 13.03.2020² до 13.05.2020 г.³ и извънредната епидемична обстановка от 14.05.2020 до 31.03.2022 г.⁴ българите се разделиха в два ясно очертани лагера и нерядко враждуващи помежду си – антиваксъри, тези които избират да не се ваксинират и ваксъри, тези които избират да го направят. Тази фактология води към възможна интерпретация на „*антиваксър*“ като символ на **социалното разделение до степен на социална поляризация** в съвременното българско общество. Редица социологически изследвания и анализи дават обективни емпирични и теоретични факти за разгръщането на социалната поляризация. Скъсаната социална връзка и враждебното отношение към другия генерират **несигурност, страх и тревожност, социални конфликти, рискове, кризи**. Именно това е **социалнопсихологическият контекст, в който младите българи днес правят своя граждански избор**. Според структурно-функционалната социологическа парадигма, особеностите на контекста няма как да не въздействат върху моделите, чрез които хората правят изборите си.

„*Изчегъртване*“ е третата дума. За разлика от първите две, тя не е нова, има я в речника, не е и диалектна. Стана популярна по време на масовите гражданските протести от лятото на 2020 г. Чрез нея протестът метафорично изрази своята цел – „*да*

¹ Думи на годината - <https://kaksepishe.com/dumi-2021/>

² Закон за мерките и действията по време на извънредно положение: <https://www.parliament.bg/bg/desision/ID/157379>

³ Заповед за удължаване на срок на извънредното положение: <https://coronavirus.bg/bg/175>

⁴ Решение на министрески съвет № 826: <https://coronavirus.bg/bg/1171>

изчегъртаме управляващите“. Подобна употреба на думата индикира друга посока на социалната поляризация до степен на социална нетърпимост в съвременното българско общество – тази между елит и управляващи от една страна и граждани, гражданско общество от друга. Очевидна е **кризата на политическото представителство** днес, **политическата криза**, която през 2021 г. достигна своя връх, практически проявявайки се в невъзможността парламентът и съставените министерски съвети да реализират пълните си мандати. В този кризисен и дори **агоничен политически контекст**, белязан от *„изчегъртване“*, младите хора правят своите граждански избори. Един от гражданските избори е именно **политическият избор** – върху него настоящото изследване поставя акцент.

Трите най-употребявани думи от българите през 2021 г. – *„преценям“*, *„антиваксър“* и *„изчегъртване“*, анализирани заедно, водят към идеята за **българското общество като аномично, силно фрагментирано, разслоено, със задълбочаващи се неравенства, противоречия и поляризация**. Всичко това води до общо усещане за **несигурност у гражданите**. Измеренията на тази несигурност са многобройни: финансова, информационна, материално-битова, културно-ценностна, духовна, социално-психологическа и др. Рязката промяна на идеологическите парадигми води и до **криза в ценностите** като цяло. Трудностите в ориентирането, огромното количество **информация** – водещо по-скоро до **дезинформиране** създава усещането за **страх**.

Времето между 2009 и 2021 г., което съвпада с периода на настоящото изследване, е белязано от трансформациите на модерната към късномодерната и постмодерната епоха (Джеймисън, 2005), които водят до *епоха на тревожността* (Мей, 2018). Тревожността е скрита в човека и се проявява в неговите граждански избори, но също така тя е и скрита в обществената система и става явна при обществените взаимодействия. Общностната и индивидуалната тревожност и несигурност са предизвикани и от продължаващата *криза на легитимността* (Фотев, 1999). Всичко това засилва състоянието на тревожност в младия човек и извиква на преден план **страхът и тревожността като основни чувства** (Фотев, 2018), влияещи на поведението и гражданския избор на личността (Изард, 2017) и в частност – на младите хора, днес.

Подобна макрорамка диктува и актуалността на темата и тезата на настоящото дисертационно изследване.

Тема на изследването

Темата на дисертационното изследване е *„Граждански избор в условия на обществена трансформация“*. Още първият прочит на темата разкрива широтата на предметното поле на изследването, която би била непосилна за докторантско изследване, ако не се предприемат съответни методологически и методически

обосновани ограничения. Същите са отразени в методиката на изследването, изложена в Увода на дисертацията. Тук, в автореферата, също са представени.

Най-напред се налагат **ограничения по линия на времето и пространството**, в които се ситуира изследването по посочената тема. Хронотопът на изследването е със следните пространствени и времеви параметри:

Пространство – разглежда се обществената трансформация не на територията на макрообществената сцена на света, а само в пространствените граници на българското общество. Разбира се, влиянието на световните трансформационни процеси върху социалната динамика на българското общество не може да бъде отречено, а напротив – българското общество не е изолирано, капсулирано в собствената си територия, то е част от света. След като изследването се ситуира в границите на българското общество, то следва, че ще се занимава с избора, който българските граждани правят, доколкото гражданският избор е избор на гражданите. Тук се налага още едно пространствено ограничение – изследването се интересува от гражданския избор на българските граждани, живеещи на територията на България.

Време – разглежда се един определен момент от непрестанния процес на трансформация на българското общество между 2009 и 2021 г. Въпреки че понятието обществена трансформация се налага в научната и популярна лексика и мислене след 1989 г., в опит да се определи ставащото в българското общество след 1989 г., процесът на обществена трансформация практически не е спирал нито в българското, нито в което и да е друго общество. Ако той би спрял, то би спрял и животът на човешкото общество.

Изследователска теза

Така формулираната тема на изследването се разполага върху микро- мезо- и макросистемно обществено ниво. Гражданският избор, като индивидуален избор на всеки гражданин, може да бъде разглеждан като социален феномен на микросистемно ниво. Интерпретиран съвкупно като избора на гражданите, той се проявява като социален феномен на мезо равнище. Що се отнася до обществената трансформация, то тя е безспорен макрообществен процес.

Тук следва въпросът **дали гражданите със своя граждански избор насочват процеса на обществена трансформация, или макропроцесът влияе и определя параметрите на гражданския избор на мезо- и микрониво?** Древното херметическо учение би казало, че каквото е горе, това е и долу, т.е. макрото се проектира в микро и обратното, което тук напълно приемаме. В призмата на структурния функционализъм ясно се очертават въздействията на обществените трансформации днес върху досегашните модели за вземане на решение за избор, разпространени сред младите хора.

Други социологически парадигми правят възможна и обратната посока на въздействие – изборите, които правят младите днес определят пътя на обществената трансформация.

Тезата на настоящото дисертационно изследване е изградена върху структурно-функционалната парадигма в социологията за въздействието на макро средата върху избора, действието и поведението на отделните индивиди, групи и общности в рамките на обществото като система. Конкретно тук се защитава виждането за гражданския избор на младите като форма на обществено взаимоотношение, което първо е повлияно от макро средата, и второ – самото то е илюстрация на състоянието на общността и гражданското общество като цяло. Трансформациите на макросредата въздействат върху изграждането и функционирането на моделите за реализиране на гражданския избор на младия човек. Ускорената динамика на обществените трансформации днес изправя младите хора пред повече въпроси, от тези, на които могат да си отговорят. Това пряко оказва влияние върху действията и бездействията на младите българи, които правят изборите си във все по-тревожна среда.

Обект на изследване

Важна методическа стъпка към ограничаване на обхвата на темата и насочване на нейния изследователски фокус е определянето на изследователския обект. Логично е, че обектът ще е свързан с гражданския избор, т.е. гражданите, доколкото самите те извършват граждански избор представляват субект на избора.

Възниква въпросът: всички граждани или определен сегмент? По-горе бе въведено ограничение, че в изследването се ограничава на територията на България и се интересува от българските граждани, живеещи в страната. Тук се допълва и ограничение по линия на възрастта на гражданите и се формулира като обект на настоящото изследване **младите български граждани, извършващи граждански избор в съвременното трансформиращо се българско общество.** По-конкретно, изследвани са български граждани на възраст от 18 до 30 г., мъже и жени, семейни и несемейни, студенти, работещи.

Изборът на обекта съвсем не е случаен. Днешните 18-30 годишни млади българи са били деца през първата декада на XXI в. и като такива са били обект на изследванията: *„Социални функции на обществената телевизия по отношение на детската аудитория“* (2006)⁵, *„Телевизията за деца: между пазарната логика и обществената*

⁵ Михайлова, К. Социални функции на обществената телевизия по отношение на детската аудитория. Дисертация за придобиване на ОНС „Доктор“, СУ, ФЖМК, 2006.

мисия“ (2011)⁶, „Кибертормоз сред деца: теоретични основи и детски представи за същността и разпространението на явлениято“ (2012)⁷, „Дигитално разслояване в съвременното българско семейство: конфликтност и съвместяване между родители и деца“ (2012)⁸. От друга страна, изследването е разработвано едновременно с изследването „*Students’ Social Capital, Social Space and Civic Life in Sofia*” (2022)⁹, което има същия изследователски обект. В този ред може да се каже, че настоящото изследване и предходните посочени тук, очертават профила на едно и също поколение – съвременните млади хора, които в началото на века са деца. Разбира се, трудно е, а и в определена степен методически неиздържано да се съпоставят резултатите от всички тях, но доколкото научните резултати са факт, то е възможно чрез тях да се очертае профилът на съвременния млад българин. В настоящата дисертация това не е направено в неговата цялост, маркирана е само идеята и някои отделни препратки с цел изясняване на обекта на изследване.

Тези млади български граждани са представители на *поколение Z, GenZ – Джензи*, както сами себе си наричат. Или още *милениали*, т.е. представители на поколението от прехода между първото и второ хилядолетие след Христа. Това е поколението, което живее и формира характера си, както индивидуален, така и социален, в общество на множество взаимнопреплетени обществени трансформации, обхващащи всички основни сфери на обществото като система и даващи основания на имените мислители да го определят като *рисково общество*, както го нарича Улрих Бек¹⁰, *мрежово общество* според Мануел Кастелс¹¹, *информационно общество*, според Алвин Тофлър¹², дефинирано и като *медиализирано общество* от Добринка Пейчева¹³.

Процесите на обществената трансформация днес водят до двойна уязвимост на младите и по-точно на гражданското им съзнание. Веднъж тя идва по линия на обективно протичащите процеси в системата на обществото, генериращи общо усещане за несигурност и страх. Втори път – по линия на деформацията на публичното пространство чрез информационната манипулация от страна на властовите елити. Днес е особено разпространена пропагандата чрез фалшиви новини, довела до налагане на понятието постистина като основен маркер на съвременната епоха. Оказва се така, че младият човек живее между истината и постистината и непрекъснато прави избор между

⁶ Михайлова, К. Телевизията за деца: между пазарната логика и социалната мисия. С., Изд. “М-8-М”, 2011. 332 с.

⁷ Михайлова, К. Кибертормоз сред деца: теоретични основи и детски представи за същността и разпространението на явлениято. В: “Медии и обществени комуникации”, бр. 12, 2012.

⁸ Михайлова, К. [Дигитално разслояване в съвременното българско семейство: конфликтност и съвместяване между родители и деца](#). В: Newmedia21.eu. Медиите на 21 век: Онлайн издание за изследвания, анализи, критика, 06.12.2012.

⁹ Peters, L. *Students’ Social Capital, Social Space and Civic Life in Sofia*. Doctoral Dissertation. Academic advisor: Katia Mihailova, Department of Economic Sociology, UNWE, 2022.

¹⁰ Бек, У. *Рисковото общество*. С., Изд. „Критика и хуманизъм“, 2013.

¹¹ Кастелс, М. *Възходът на мрежовото общество*. С., Изд. „Лик“, 2004.

¹² Тофлър, А. *Третата вълна*. С., ИК „Пейо К. Яворов“, 1991.

¹³ Пейчева, Добринка. *Медиализираната реалност*. Благоевград., ИК „Неофит Рилски“, 2011.

двете въз основа на достъпа, който има до информация и методите за опериране с информация, които владее. Факт е, че развитието на технологично-информационните системи силно овластява групи граждани, а други ограничава във висока степен. Това е и основата на така нар. дигитално разслояване, което води до поляризация на младите по отношение на достъпа и обработката на информация. Дигиталното разслояване сред младите, заедно с предизвикателствата на постистината, освен че увеличават уязвимостта на младежите, пораждат и различни модели, по които те правят своя граждански избор.

По линия на обекта си, дисертационното изследване може да бъде позиционирано в обхвата на две **социологически дисциплини** в дисциплинарната структура на социологията – **социология на младежта** и **социология на страха**.

Социология на младежта има традиции в българската социологическа школа още преди 1989 г. Като начална точка на опита можем да приемем изследванията на Младежкия център и неговия наследник Научно-изследователския институт за изследване на младежта. Приноси в това направление реализират Минчо Семов, Петър-Емил Митев, Андрей Райчев, Михаил Мирчев, Йордан Венедиков и др.¹⁴ Понастоящем традицията продължава Център за изследване на ценностите „Иван Хаджийски“ с ръководител Петър-Емил Митев.

Социология на страха като частно социологическа дисциплина е дефинирана в дисциплинарната структура на социологията след 1989 г. Обособяването на дисциплината е естествено следствие на особеностите на новата социална среда – социална аномия, несигурност и логично следваща доминация на страха сред българите. Занимава се със социалното конструиране на страха, от една страна, и с ролята на страха като конструкт на съвременното общество. В днешния трансформиращ се и несигурен свят е модерно да се мисли и говори за чувства, за емоции. В този контекст се ситуира и **социологията на емоциите**, от която социологията на страха е неразделна част.¹⁵

Предмет на изследване

Предметът на настоящото изследване е фокусиран върху **гражданския избор на младите хора в условия на обществена трансформация**. Граждански, защото днес хората са граждани – веднъж, по силата на гражданството ни дадено от Република България; втори път граждански като тип съзнание, включващо определени поведенчески нагласи, комплекс от мотивации, чувство за общност, дълг към обществото и др. Съзнавайки обхвата на понятието граждански избор – от личен, през потребителски, до политически, в настоящото изследване фокус е поставен върху

¹⁴ Михайлов, С. Социологията в България след Втората световна война. Изд. „М-8-М“, С., 2003, с. 82

¹⁵ Фотев, Г. Дисциплинарна структура на социологията. Изд. “Изток-Запад“, С., 2006, с. 424-450

политическия избор на младите хора като най-обобщена форма за проява на гражданска култура, позиция и активност.

Свободният избор е задължително условие за започване и извършване на общото домостроителство между Бога и човека. Правото на избор е неотменимо условие на демокрацията. Изборът е условие за успешно развитие на пазарната икономика. Изборът може да бъде индивидуален и колективен. Може да доведе до повишаване на качеството и стандарта на живот или обратното. Изборът е началото на всеки личен или обществен процес. Изборът може да бъде емоционален, рационален или комбиация от двете. Изборът е действие, което човек извършва ежедневно – когато решава с кого да свърже живота си, колко деца да има, кога те да се родят, човекът прави личен избор, когато пазарува – извършва потребителски избор, когато гласува – политически избор. Множество лични ежедневни избори се правят несъзнателно. Други избори, най-често граждански избори, се правят осмислено. Някои избори са трудни, други се правят с лекота. Изборите движат живота и човека напред. Затова тук е мястото да се постави и въпросът що е то избор?

Философията свързва избора със свободата. От философска гледна точка изборът е проява на свободната воля на човека. Психологията вижда избора като мисловен процес, като психологическо действие на преценяване, отхвърляне и приемане на множество възможности, реални или въобразени. Чрез изборите си, човек практически се развива и себеактуализира. В настоящото изследване **интересът към избора е предимно социологически**. Разбира се, доколкото се приема, че изборът е психологическо действие, то той не може да не бъде интерпретиран и в призмата на **социологията на личността, психологията и социалната психология**. Но те са допълващи, а не основни тук.

От гледна точка на социологията, изборът може да бъде интерпретиран като дейност, като **социално действие**. В призмата на функционалната парадигма на **Толкът Парсънз** социално е действието, което е мотивирано и предава смисъл. Тук опираме до теорията на **Ейбръхам Маслоу** за мотивацията, според която задоволяването на потребностите е основен мотиватор на човешкото действие. Какво означава действието да придава смисъл? Отговорът се опира до концепцията на **Макс Вебер** за смисъла и връзката му с ценността. В призмата на подобна теоретична конструкция, изборът може да бъде дефиниран като: личен волеви и поведенчески акт, социално действие, реализирано от конкретен деятел, субект на избора, избиращ, базиран върху интернализираните норми и ценности и насочен към постигането на дадена цел, към удовлетворяването на конкретна потребност.

Доколкото изборът е социално действие (по Т. Парсънз), то той има:

(1) деятел – това е **субектът на избора**, в конкретното изследване субект на избора са младите българи, живеещи в трансформиращо се общество;

(2) поставената и преследваната от деятеля **цел** – пренесено към дефиницията на избора, това означава, че всеки избор се прави от деятеля, субекта с определена цел. Ако се прескочи към Макс Вебер¹⁶, ще се види, че той поставя целта като определител на един от четирите типа социално действие – целеориентираното действие. Следователно **изборът може да бъде интерпретиран като целеориентирано социално действие**;

(3) деятелят се намира пред **алтернативни средства** за постигане на целта – следователно и изборът се извършва въз основа на средствата, с които деятелят разполага към момента на извършването на избор. Тези средства в конкретиката на настоящото изследване са интерпретирани като **фактори, въздействащи на избора, на гражданския избор на младите хора**. Факторите в изследването са систематизирани на трите системни равнища – микро, мезо и макро;

(4) целеполагането и изборът на средства за постигането на целта или целите на социалното действие се определя и осъществява под влиянието на **интернализирани от деятеля норми и ценности**. Нормите и ценностите, структурите на неформалното право формират един от четирите основни императива във властовия и кибернетичен макромодел за устойчивост на обществената система на Толкът Парсънз, а именно *Латентност*. Очевидно от модела, нормативната информация, която сплотява, мотивира и мобилизира обществото извира именно от *Латентността*. Същата е свързана, е основа на втори функционален императив – *Целеполагане*¹⁷. В логиката на този модел, може да се допусне, че целта, която мотивира субекта да направи избор е в пряка зависимост, функция е на нормите и ценностите, които субектът изповядва. Тук е необходимо още едно уточнение – социалната среда или социалния контекст, особено в условията на плуралистични и демократични режими, предлага множество от норми и ценности. Част от тях субектът интернализира и именно те, приетите от субекта норми и ценности, дават основа на неговото целеполагане и направляват избора му. В тази логика нормите и ценностите се интерпретират като фактори на макро ниво за извършване на избор. След като нормите и ценностите определят целта, която мотивира избора, то може да се допусне и, че **изборът е ценностноориентирано социално действие**, според типологията на Макс Вебер.

Гражданският избор е вид избор, социално действие, също както личният избор, потребителският избор, политическият избор. Той също се осъществява от деец, субект, но с обособеността, че деецът, **субектът го извършва в качеството му на гражданин**. Гражданският избор не включва в себе си всеки личен избор, а само тези лични избори, които са съобразени с другите хора, общността и обществото като система. За да бъдат такива, те трябва да са базирани на **гражданско самосъзнание**.

¹⁶ Макс. В. Основни категории на социалната икономика. С., Изд. „Критика и хуманизъм”, 2021, с. 40-74.

¹⁷ Схематизирано представяне на макромодела на Толкът Парсънз е достъпно на: https://assa-m.com/sociologia_st04.php. Автор на схемите: Михаил Мирчев, 2011.

Следващата дефинитивна отлика на гражданския избор е, че той се извършва в **гражданска среда** и има отношение към: (1) самата гражданска среда, като среда за правене на избор и (2) другите граждани и гражданските им избори в тази среда.

Гражданската среда е средата, в която: (1) деецът-гражданин взема решения за реализирането и отказа от реализиране на избора си; (2) предоставя на избирация възможните алтернативни решения за избор и регулира достъпа на гражданина до тях; (3) задава условията, с които деецът-гражданин трябва да се съобрази при избора си; (4) дефинира рисковете, които носи всяка една алтернатива за избор от страна на дееца; (5) определя поощренията и санкциите от крайния резултат от взетото решение и предприетото или неосъществено действие на избирация.

В гражданската среда, субектът – гражданин ежедневно извършва различни видове избори, които могат да бъдат възприети като разновидности на гражданския избор: личен избор – към семейна или друга форма на съвместяване; образователен избор – решението за продължаване на образованието след завършване на средно училище; професионален избор; медиен избор; потребителски избор; политически избор. Ако тези видове избори бъдат систематизирани и йерархизирани, е възможно **политическият избор** да се окаже на върха на йерархията, доколкото той се влияе от и влияе върху *колективните представи, чувства и съзнание* (по Емил Дюркем¹⁸), се влияе от и влияе в най-висока степен върху общността, върху гражданското общество, върху обществото като система. Той е личен, индивидуален граждански избор, но резултатът от него води до реализирането и/или използването на общностни и/или обществени, публични блага, до развитието на обществената система в посока към една или друга *обществено-икономическа формация* (по Карл Маркс¹⁹). **В дисертацията фокусът е поставен върху политическият избор като форма на граждански избор.** Теоретизирани и изследвани са и други видове граждански избор, но те имат допълваща, а не основна роля в изследването, изясняват аспекти от политическия избор.

Дефинирането на гражданския избор като мотивационно-ориентираното и смислово-натовареното социално действие, в дисертационния труд се базира на идейните съображения и теоретични постановки на Макс Вебер²⁰. Той типологизира четири идеални типа социално действие, които приложени към предмета на настоящата дисертация, разкриват гражданския избор като: **целено-рационален; ценностно-рационален; традиционен и афективен**. Четирите разновидности представляват идеални типове, които в практиката на живота се срещат в различни комбинации по между си.

Така формулиран предметът на настоящото дисертационно изследване се намира в пресечното поле на **социологията и психологията**. Практически чрез акта на избора,

¹⁸ Дюркем, Е. За разделението на обществения труд. С., Изд. „СОНМ“, 2002.

¹⁹ Маркс, К. Капиталът. С., Изд. „Партиздат“, 1988.

²⁰ Вебер, М. Основни категории на социалната икономика. ИК „Критика и хуманизъм“. С., 2021.

личността се свързва със социалната и обществена структура. Тази методологическа връзка определя интереса към психологически и социологически теории, които се преплитат в теоретичната конструкция на изследването.

Цел и задачи на дисертационното изследване

Целта на дисертационния труд е да се очертаят модели, чрез които младите хора правят граждански избор в условията на обществена трансформация. Интересни тук са конфигурацията от фактори, които влияят на избора на младите българи, както и тяхното ранжиране по сила на въздействие.

Осъществяването на избора е в пряка зависимост от условията и възможностите на социалната среда, социалния контекст, които могат да бъдат интерпретирани като своеобразни фактори, въздействащи върху избора, насочващи го. В настоящото изследване факторите се систематизират на три нива: микро, мезо и макро. Тази систематизация има аналог в *модела за биоecологично развитие на детето* на Урие Бронфенбренер от 1979 г.²¹ Според този модел върху развитието на детето въздействат фактори на средата, структурирани на микро, мезо, екзо и макро равнище. Микро-, мезо- и макрофакторите съвпадат с въздействащите върху избора на младия човек и приложени в разработването на теоретичния модел на предмета на настоящото изследване. Тук не са взети предвид само факторите на екзосредата, т.е. взаимоотношенията между различните фактори на микро- и мезоравнище.

За постигането на основната цел са формулирани следните задачи:

Първо, да се извърши **теоретично изследване**, чрез което да се очертаят:

- ✓ характеристиките на обществените трансформации днес, доколкото те формират социалния контекст, в който младите хора правят гражданския си избор;
- ✓ дефинитивните полета на основните понятия в предметния фокус на изследването, като например понятието граждански избор;
- ✓ особеностите на обекта на изследването – младите хора като граждани, като носители на гражданското.

Второ, да се разработи **теоретичен модел и програма за провеждане на серия от емпирични социологически изследвания** за проверка на изследователските хипотези.

²¹ Цитиран по: Михайлова, К. Телевизията за деца. Между пазарната логика и социалната мисия. С., Изд. „М-8-М“, 2011, с. 14.

Трето, да се **проведат** планираните изследвания и да се **обработи** получената информация. На тази база да се направи **анализ и интерпретация** на съвкупната информация. Да се извежат **теоретични обобщения**.

Изследователски хипотези

Първата хипотеза насочва към очакването да се очертаят **няколко различни модела за правене на избор**, тъй като е налице **цивилизационно разслояване на обществото**. Логично е да се очаква, че във всеки цивилизационен пласт ще се срещнат различни модели за правене на граждански избор.

Втората хипотеза се отнася до **въздействието на макросредата върху гражданския избор на младите граждани**. Конкретно – макрорамката, социалната среда или контекст, в конкретиката на изследването – трансформиращото се българско общество, **белязано с несигурност, тревога, страх влияе на гражданския и политическия избор** на младите граждани, тласкайки ги към „силните на деня“ и оставяйки на заден план ценности и идеологии. В такава макросреда гражданският избор е по-скоро целе-рационален.

Доколкото гражданският избор е избор на граждани в гражданска среда, то може да се очаква, че въздействието на този избор по отношение на развитието на гражданското общество и обществото като система би имало много повече тежест, в сравнение с въздействието на другите видове избори. Това води към третата хипотеза, че **социологическата ефективност на гражданския избор** следва да има степени от по-високо значение в сравнение със същата на другите видове избори.

Преди самия акт на извършване на избор индивидът преминава през различни етапи. Според естеството на избора тези етапи са различни по своя характер. Някои избори се правят бързо и преминават през малко на брой етапи, докато други отнемат повече време и етапите, през които преминават са повече и по-сложни. Броят на етапите и времето за преминаване през всеки от тях зависят от конкретните фактори, които влияят върху всеки етап. В такъв смисъл изборът е процес, система от многобройни елементи, всеки, от които има съответните функции, които изпълнява. **Особеностите и броят на елементите зависят веднъж от личността и още веднъж от естеството на избора**, решение за който трябва да се вземе. В различна степен на зависимост са и от особеностите на обществената среда, в която се прави изборът – хипотезата е, че **ако средата е несигурна, трансформираща се, вероятно системата от фактори ще се усложни**. Функциите, на свой ред, които изпълнява всеки един елемент са повлияни от различни фактори. Тези фактори имат различна степен на сила и оказват различно влияние върху функциите на елемента.

Методическа основа на изследването

Фундамент на методическата решетка на изследването е взаимното допълване на **индуктивния и дедуктивен подход** в осмислянето на очертания предметен фокус. Направен е **теоретичен анализ**. Приложени са следните **методи за събиране на емпирична информация**:

1. Сондажно онлайн анкетно проучване
2. Вторичен анализ на данни от социологически, и в частност, електорални, и статистически изследвания.

За да се постигне изследователската цел да се изследва влиянието на различните групи фактори върху гражданския избор на младите българи е проведена **онлайн анкета според отзовалите се**. Разработена е уеб-базирана анкетна карта чрез безплатния инструмент Google Docs (<http://docs.google.com>). Онлайн анкетата е разпространена чрез социалната медия Фейсбук и сред студенти от УНСС с покани за участие в изследването. Допълнително, респондентите бяха помолени да разпространят анкетата и в референтните си групи. Резултатите са валидни само за изследваната група лица. Няма претенция за представителност по отношение на поколението млади български граждани във възрастовия сегмент между 18-30 г. Следва да се приемат като резултати от сондаж в емпиричното поле, от които могат да се изведат насоки и хипотези за бъдещи национално представителни количествени или дълбочинни качествени изследвания в проблемното поле около въпроса: как днес младите хора правят граждански избор.

Подобно методическо решение има своите предимства и недостатъци. Основно негово предимство е възможността за провеждане на изследване при спазване на мярката за социална дистанция и дори изолация, която беше задължителна в периода на провеждане на изследването, доколкото той съвпадна с пика в световната пандемия от КОВИД-19. По време на пандемията социолозите често предприемаха телефонни или онлайн изследвания. Практически възможността за класическите интервюта, дали стандартизирани, или дълбочинни, беше напълно ограничена. Същото се отнася и за всички останали методи за набиране на емпирична информация, които предполагат физически контакт между интервюер и респондентите.

Резултатите от онлайн анкетата позволяват най-груба ориентация в моделите, по които младите българи днес правят своя граждански избор във всичките му разновидности – личен, образователен, професионален, потребителски, политически. Както вече беше казано, в настоящото изследване политическият избор се възприема като форма – еманация на гражданския избор на младите. Ето защо, **за да се постигне по-дълбочинна проекция върху политическия избор на младите български граждани, тук бе програмиран и извършен вторичен анализ на данни от**

електорални социологически изследвания и официални изборни резултати. Използвани са следните типове изследвания:

1. Електорални изследвания тип „изследване на изхода“ или „Екзит пол“, провеждан в изборния ден от регистриралите се в Централната избирателна комисия (ЦИК) агенции. Използвани са следните изследвания, провеждани и огласени, вкл. публикувани на интернет страниците на съответната агенция:
 - Център за обществени и политически изследвания и проучвания „Галъп Интернешънъл“ за парламентарните избори през 2009 г., 2017 г. и 2021 г.
 - Изследователски център „ТРЕНД“ за парламентарните избори през 2013 г.
 - Агенция за маркетингови и социални проучвания „Алфа Рисърч“ за парламентарните избори през 2014 г.
2. Официалните резултати от парламентарните избори в периода юли 2009-ноември 2021 г., налични на интернет страницата на ЦИК. Данните за резултатите на партиите се включват само действителните гласове или крайният резултат, изразен в абсолютен брой действителни бюлетини и окончателния процент за всяка партия. Също така ЦИК дава информация за избирателната активност на отделните избори;
3. Статистически данни по показателя на Национален статистически институт *„Население по области, възраст, местоживееене и пол“* за периода 2009-2021 г., налични на интернет страницата на НСИ.

Вторичният анализ на данни е базиран на данни от екзит полове, ЦИК и НСИ, но и на редица собствени изчисления. Важна уговорка, която е необходимо да се направи още тук е, че в анализа се работи предимно със сравняване на процентни резултати и съотношения. Вземайки предвид демографската ситуация – намаляването на населението и на младите хора в абсолютен брой и отчитайки драстично намалялата избирателна активност от първите до последните парламентарни избори в разглеждания изборен цикъл, се изказва съображението, че сравненията в абсолютни стойности като брой гласове и пр. има опасност да доведат до грешки в анализа.

Чрез вторичния анализ на данни от посочените по-горе изследвания е възможен анализ на хоризонталния и вертикалния профил на младите българи, които са упражнили правото си на глас, т.е. практически осъществили политически избор. Хоризонталният профил на изследваните лица показва дяловете на младите хора, подкрепили всяка отделна партия или коалиция. Вертикалният профил показва какъв е дялът млади хора в общия дял гласували за отделната партия или коалиция. От данните от двата профила и официалните данни от ЦИК и НСИ, допълнително са изчислени дялът и абсолютният брой на младите хора в общия резултат на всяка партия и коалиция, както и дялът и абсолютният брой на младите хора от общия брой гласували.

Втора група данни от социологически и статистически изследвания е събрана и подложена на **вторичен анализ с цел да се очертае профилът на обекта на изследване** – младия български гражданин. Тук са включени следните изследвания:

- (1) „Годишен доклад за младежта“, 2019 на Министерството на младежта и спорта;
- (2) „Изследване за ценностните нагласи на българите“, Изследователски център „ТРЕНД“, 2017;
- (3) Доклад от национално социологическо изследване на българската младеж, представително за младите хора, на фондация „Фридрих Еберт“ и реализирано от „Галъп Интернешънъл“ от 2018;
- (4) Статистически изследвания на Националния статистически институт (НСИ).

Съпоставимост между посочените изследвания не се търси, то би било методически неиздържано. Чрез вторичния анализ се цели да се подреди достъпният емпиричен пъзел, представящ профила на младия човек в България днес. Тук се налага уговорката, че пъзелът може и да е непълен и не съвсем точен. Това се дължи на ограничеността и фрагментираността на наличната в изследванията емпирична информация. Известно е, че социологията на младежта е била развита социологическа дисциплина в България, но това вече не е съвсем така и практически липсват системни социологически изследвания и анализи на посочената поколенческа група. Ето защо за целите на настоящото изследване, бе предприет подход, при който се използва и систематизира наличната емпирична информация като стартова изследователска плоскост, която служи предимно за извеждане на изследователски хипотези и изготвяне на теоретичен модел на обекта и предмета на изследване, програмиране и дизайн на емпирично социологическо изследване.

Ограничения на изследването

Съзнавайки широкия обхват, който предполага темата на настоящото изследване, са взети предвид редица ограничения. Ограниченията по време и пространство на изследването са изложени по-горе. Тук се допълват ограничения по отношение на обекта и предмета, приложението на теоретичния модел; представителността и валидността на изследването.

По отношение на обекта – ограниченията се налагат при (1) някои видове отношения между родителите и младия човек; (2) между него и братята и/или сестрите му; (3) някои ситуации на взаимоотношения между него и интимния му партньор и (4) някои взаимоотношения между младия човек и неговите баби и дядовци.

По отношение на предмета – поставен е акцент върху политическия избор на младите българи, а останалите типове граждански избори като личен и потребителски са изследвани като спомагателни за разбирането на политическия.

По отношение на приложението на теоретичния модел – за целите емпиричното изследване е разработен теоретичен модел на факторите, влияещи върху гражданския избор. Целта на тази разработка бе да бъде систематизирано многообразието от възможни микро- мезо- и макро фактори. Поради ограничения във възможната към момента на изследване методика, част от посочените фактори не са изследвани.

По отношение на представителността – във връзка с ограниченията в обекта на изследване и приложените методически решения, настоящото изследване не претендира за представителност. Резултатите му са валидни само за посочената група лица.

Академична почтеност

Дисертационното изследване е разработено в пълно съответствие със **стандартите за академична почтеност и етика**. Следвани са Политиката на УНСС за почтеност в академичното творчество (2021) както и етичните правила и препоръки за провеждане на емпирични социологически изследвания на Българска социологическа асоциация (БСА) и ESOMAR.

1. Авторът на дисертацията декларира липса на конфликт на интереси при разработване на дисертационния труд.
2. Авторът декларира, че дисертацията е оригинална авторска разработка, без форми на плагиатство, измислени или фалшифицирани данни.
3. Дисертационният труд не е представян за защита в друга изследователска институция в България и чужбина.

Структура и съдържание на дисертацията

Съдържанието на дисертацията е структурирано в типичната за дисертационни изследвания структура, следваща тристепенния модел на науката, състоящ се от теоретично, методическо и емпирично ниво. Съответно в дисертацията са разработени следните три глави.

Първа глава представя теоретично-понятийната рамка на изследването.

Направен е опит за теоретично осмисляне на понятието *граждански избор* като вид дейност, като социално действие. При изработването на работна дефиниция на понятието, в конкретиката на изследването граждански избор не е само теоретично

понятие, но и фокус на изследователския предмет, са приложени концепциите на **Толкът Парсънс за дейността като социологическа категория** и на **Макс Вебер за социално действие**. В призмата на подобна теоретична конструкция са очертани:

- Актът на граждански избор;
- Деятелият, т.е. субектът на избора – в конкретния случай той съвпада с обекта на дисертацията, а именно младите българи;
- Социалната среда или социалния контекст, който по същество представлява обективните условия или възможности, в които младите правят гражданския си избор и предопределя действието на факторите на трите системни равнища (микро, мезо и макро), които въздействат върху решението за избор при младите хора;
- Социално-психологическия контекст, който в голяма степен очертава хипотезите за емоционалната компонента при решението за граждански избор при младите хора.

Доколкото изследването приема, че гражданският избор се извършва в гражданска среда, в определен социален контекст, задача на първата глава от дисертацията е и да представи анализ на социалния контекст, социалната среда или трансформиращото се българско общество, ако се следва темата на изследването. От всички понятия, с които може да се обозначи време-пространството на даден обществен процес, в дисертацията е предпочетено понятието **социален контекст**.

Социалният контекст е съвкупността от обективните и субективните елементи и фактори на обществения живот. Той представлява среда, в която младият човек взема решения, предприема действия или се въздържа от такива и прави своите граждански избори. Характерното за социалния контекст е, че той предоставя алтернативите решения за задоволяването на конкретна потребност или постигането на дадена цел от страна на младия гражданин. Обществените трансформации пряко се отразяват на социалния контекст и респективно по този начин той непрекъснато променя влияещата си роля върху изборите на младия човек. Социалният контекст е динамичен и непрекъснато променя условията на избора, рисковете, които крият различните решения и възможните очаквания за крайния резултат от предприетото действие. Младият избиращ гражданин има ветрило от възможности за избор, което се свива или разширява, в зависимост от трансформациите на среда, в която той действа, в зависимост от трансформациите в социалния контекст. Избиращият млад гражданин, чрез своите избори също влияе на социалния контекст, като по този начин те си взаимодействат.

Динамиката на протичащите в социалния контекст трансформации водят до генезис на **социално-психологическия контекст на избора**, който също е анализиран в първа глава от дисертацията. Обективното разбиране на глобализационните метаморфози на заобикалящата ни среда – тук са изследвани **трансформацията на идеите, технологиите и трансформацията на човека**, е необходимо, за да може да се

разбере субективното въздействие на социално-психологическата среда на тревожност, в която днес младите хора правят своите граждански избори. Социалният контекст е свързан с промените в структурата и динамиката на обществените взаимоотношения, докато промените в социално-психологическата среда са свързани с атмосферата на гражданския избор.

Втора глава е посветена на методическата основа на изследването. В нея са представени теоретичния модел и изследователската програма за реализиране на емпиричните изследвания по дисертационния проект.

Тъй като особеностите при прилагането на двата основни метода, използвани в изследването – **онлайн анката и вторичен анализ на данни**, са представени по-горе в параграфа „Методическа основа“, тук се представя в резюме разработеният **теоретичен модел, систематизиращ факторите, влияещи върху гражданския избор** на младите българи.

Процесът на вземане на решение за извършване на действие или въздържане от такова, т.е. изборът, включително и гражданският избор, бива повлиян от различни фактори. Тези фактори биха могли да се йерархизират на **три нива**, като в разнообразни комбинации и с различна сила, те оказват въздействие върху изборите на младия човек – фактори на микро, мезо и макрообществено равнище.

На най-ниското стъпало се подреждат факторите на **микрообществено равнище**. На микро ниво, също се създават определени подредби. Факторите на това равнище се обособяват в четири групи: (1) семейство, роднини и интимен партньор; (2) приятели и познати; (3) мотивация и потребности; (4) емоционални състояния.

Във възходящ ред, след факторите на микрообществено равнище се подреждат тези на **мезообществено равнище**. На средното стъпало, настоящото изследване се фокусира върху пет обособени групи: (1) университет; (2) работа; (3) медии; (4) маркетинг, реклама и мода; (5) обществени авторитети.

Макрообществените фактори са структурирани в следните групи: (1) обществено управление; (2) качество на живот; (3) социален характер.

Трета глава представя, анализира и интерпретира резултатите от проведените емпирични изследвания. Тук са очертани моделите за правене на избор и факторите, които оказват влияние върху вземането на решения за избор.

Конкретно са представени едномерни разпределения, рядко двумерни, изведени въз основа на проведената онлайн анкета. Интерпретирани и анализирани са получените резултати.

Изложени са и резултатите от вторичния анализ на данни от социологически електорални изследвания проведени в периода между 2009 и 2021 г. Резултатите

очертават политическия избор на младите – партийни, политически и идеологически избори, които младите гласоподаватели са правили в посочения период.

Уводът на дисертацията е разработен като методическо въведение, представящо основните елементи от методиката на изследването.

В **заключение** са представени основни изводи от дисертационното изследване. Предложени са и идеи за бъдещи изследвания в същото предметно поле.

В дисертационния труд **използваната литература** е предимно на български език. Като в списъка на използваната и цитирана литература са посочени само пряко използваните и конкретно цитирани източници.

Като **приложения** към дисертацията са представени използваните изследователски инструменти.

Резултати от изследването

Крайт на всяко научно изследване, там където са резултатите, е неминуемо свързан с началото му, там където са хипотезите. Поради тази обективна методологическа връзка, резултатите от изследването са структурирани съобразно формулираните по-горе хипотези.

Първата изследователска хипотеза се отнася за **въздействието на макросредата върху гражданския избор на младите граждани**.

Съвременните обществени трансформации засягат всички сфери на системата на обществото, отразяват се на мезо- и микрообществено равнище, т.е. имат силата да формират обществените йерархии и институции, които пряко въздействат върху гражданския избор на младите българи.

Същността и динамиката на социалните промени води до ситуация на трудно обясними за гражданите перманентни кризи от всякакво естество и порядък. Вследствие от това възникват и редица предизвикателства пред гражданите и начина им на живот. Решенията на индивидуалните проблеми и задоволяването на потребностите на хората, в условията на сложни обществени трансформации, тревожност и несигурност, водят до трансформации на поведенческите им модели. Изборите, които правят гражданите, са трудно балансирани между разума и емоцията.

Независимо от мястото, на което се поставя акцентът на обществената трансформация, съвременното общество е носител на една обща особеност, която го характеризира като **тревожно общество, общество на несигурност и страх**.

Гражданският избор се реализира във все по-сложна и нееднозначна среда. Вследствие от това както общностните, така и индивидуалните морално-ценностни рамки за ориентация все по-трудно регулират действията и бездействията на хората. Задълбочаването на разривът в съотнасянето на трансформациите на обществените системи и морално-ценностните рамки за ориентация на хората, поражда все по-силно усещане за несигурност и тревожност у тях.

А ситуацията на несигурност и тревожност се превръща в добра основа за всякакъв род влияния от страна на властта и елитите върху съзнанието и емоциите на гражданите, респективно и върху изборите, които правят. По този начин **гражданите, стават двойно уязвими** – веднъж от обективните процеси на обществена трансформация и още веднъж от интересите на властта и елитите. Същата двойна уязвимост е в сила и за младите български граждани. При тях, предвид все още установяващата се ценностна система, професионална и житейска реализация, динамична социална мобилност, тази двойна уязвимост е неколkokратно увеличена.

Втората част от хипотезата конкретно визира предположението, че социалният контекст, белязан с несигурност, тревога и страх тласка младите граждани към „силните на деня“, оставяйки на заден план фактори като ценности и идеологии при правенето на граждански избор.

Младият българин с избирателни права, т.е. гражданин, на възраст между 18 и 30 години в периода юли 2009 – ноември 2021 г. е имал възможността да изрази политическият си избор между един и седем пъти в зависимост от възрастта си към момента на изследването на парламентарни избори. Резултатите от вторичния анализ на електорални социологически изследвания, проведени през 2009-2021 г., показват, че политическият избор на младия български гражданин се разпределя неравномерно между т.нар. „системни“ партии, ориентирани в център-дясното и център-лявото. Също така между „патриотични партии“ и „несистемни“ десни партии и коалиции. Анализът на вота на младия човек дава възможност да се направи извода, че младият човек чрез политическия си избор търси реализиране и защита на своите цели и интереси в големите системни партии, но при появата на нова политическа формация, с прогнозиран висок изборен резултат, част от младите гласуващи българи преориентират гласа си към нея. От една страна, това потвърждава хипотезата за ориентация към „силните на деня“, от друга – показва, че **изборът е предимно целе-рационален**, т.е. мотивиран от съответна цел, по-рядко ценност. Емоцията е водещ фактор при избора за коя партия/коалиция да гласува младия българин, т.е. **изборът е по-скоро афективно социално действие**. Това е много видимо в резултатите от гласуването на младите хора в изборната 2021 г.

Втората хипотеза се отнася до **социологическата ефективност на гражданския избор**, която както се очакваше, се оказва по-висока от същата на другите типове избори.

Резултатите показват, че граждански избор, направен в условия на несигурност веднъж в измеренията на вътрешните ресурси на човека, и втори път – по отношение на ресурсите на средата, сам по себе си поражда тревога и увеличава несигурността, личната на субекта на избор и обществената. Накратко казано – всеки граждански избор, който се прави в условия на тревога, несигурност, страх, увеличава, а не намалява същите тревога, несигурност, страх. Ако този резултат бъде интерпретиран чрез формулата на Карл Маркс „*капитал – стока – капитал прим*”, то тя би изглеждала така: „*тревога – избор – тревога прим*”. Следователно, за да се намали степента на несигурност, то следва да се помисли не върху отговорността на гражданите, а най-напред върху особеностите на *обществено-икономическата конструкция*, по Маркс, и нейната способност да генерира благоденствие, а не криза.

Третата хипотеза насочва към очакването да се очертаят **няколко различни модела за правене на избор**, тъй като е налице цивилизационно разслояване на обществото.

Резултатите от проведеното изследване показват, че ключовата причина да изберат да учат във висше учебно заведение за младите хора е възможността за професионално развитие. Освен това, днес образованието е ценност за младия гражданин, а изборът му на специалност, в която да се образова е силно личностно мотивиран. Младите български граждани избират такава специалност, завършването на която ще им позволи да имат по-високи доходи и кариерно развитие. При избора на работа получените данни от проведеното емпирично проучване показват същата нагласа – за младите на първо място са важни заплатата и осигуровките. Резултатите посочват още, че семейството израе най-важна роля при избора на висше образование на младия човек.

Други интересни данни, получени от изследването са свързани с избора на младия човек да създаде свое собствено семейство и да има деца. Най-често младите хора обсъждат проблемите във връзката си помежду си, а рядко правят това със семействата си. Собственото им желание и мотивация са най-важни при вземането на решение за създаването на собствено семейство и деца, посочват младите български граждани. Ключовият фактор за този избор, младият човек посочва интимния партньор. Но и половината от анкетираните лица заявяват, че ролята на държавата също е от значение при избора им да имат деца.

По отношение на културния избор на младите български граждани, резултатите от проведеното емпирично изследване показват, че най-често те посещават природни забележителности и исторически и археологически места. Половината и повече от тях не посещават опера или художествени изложби. Но малко над половината посещат театрални постановки от време на време. Същото е валидно и за религиозните храмове.

Четвърта хипотеза води към идеята за **усложняване на факторната комбинация, която влияе върху гражданския избор на младия човек в несигурна среда**. Това предположение **напълно се потвърждава** от изследователските резултати. Ако може да се изведе някаква зависимост между несигурността на социалния контекст и факторите, влияещи върху избора, то тази зависимост би имала характеристиката на права пропорция между двете – колкото по-висока несигурност (субективна, в субекта на избор + обективна в социалния контекст), толкова по-усложнена конфигурация от въздействащи върху избора фактори.

Едва 20-28% от младите хора, декларират, че само един фактор влияе върху избора им на висше образование и специалност. За всички останали този избор е повлиян от комбинация от фактори, като най-често тя се състои от: възможността за професионално развитие; личното желание; образованието като интернализирана ценност; възможността за добра работа и високи доходи и семейството.

При избора на професия също няма един, единствен водещ фактор. Комбинацията от фактори, оказващи въздействие върху мотивацията на младия български гражданин се състои най-често от четири фактора – заплата и осигуровките; удобното работно време; кариерното развитие и дългосрочния договор. Когато трябва да изберат нова работа, младите българи са силно лично мотивирани, но и силно повлияни от: работещите или работили в същата сфера или организация и членовете от семейството. Изборите, които съпътстват работата на младия гражданин са ръководени от комплекс от няколко и то силни фактора.

Вземането на решение за създаване на собствено семейство, отглеждането и възпитанието на деца, също е сложен мотивиран избор при младия човек. Този избор е повлиян не само един доминиращ фактор, а от няколко такива, чието влияние е с различна интензивност, но силно. Не само личната мотивация за тази стъпка, но и партньорът са водещи при този граждански избор. Системата от влияещи фактори тук се допълва и от: държавата и условията, които предоставя за младите семейство и семейството на младия човек.

Изборът да останат да живеят в България, младите хора правят на базата също на комбинация от близки по сила на влияние фактори. При този избор, най-често влияние върху решенията имат: семейството, родината и приятелите.

Потребителският избор на храни, напитки, облекло, обувки, аксесоари и техника е мотивиран от следната система от фактори: съотношението между цена и качество; собствения си вкус; моментното желание и марката.

Здравната култура на младите българи също е многофакторно мотивирана. При проблем от здравословен характер младите не посочват само един отговор, който да се откроява ясно. В такава ситуация освен към личния лекър, като водещ фактор, те се

обръщат за помощ и към семейството, познати лекари специалисти, и дори прибегват до самолечение.

Мотивацията при потреблението на кредитни продукти е добра илюстрация за финансовата култура на младия гражданин. Този избор те съобразяват в изключително висока степен със собствените си финансови възможности. Но, когато трябва да вземат кредитен продукт, те са повлияни от различни фактори според възрастта на младия човек. Към съобразяването със собствените финансови възможности при 18-24 годишните се добавя и факторите семейство, кредитен консултант и интимен партньор, като това са хората, чиито съвет би послушал младият гражданин.

При културното потребление, резултатите от изследването показват, че младите хора във висока степен разчитат на самите себе си при вземането на решение за културен избор. Но към собственото им мнение и интуиция, се добавят препоръките от приятели и информацията и рекламите в медиите.

Здравословният начин на живот, за младите хора е мотивиран основно от комбинацията от два фактора: опазването на природата и грижата на родителите им за собственото си здраве.

Изборът на заведение за хранене или развлечение също е множествоно мотивиран, като младият гражданин определя като важно – добрата кухня или бар, доброто обсъждане и баланса цена – качеството на предлаганите храни и напитки.

Повече от половината от изследваните млади хора се интересуват от политика. Политически ангажираните и активни млади граждани са комплексно мотивирани при избора си за кога да гласуват. Те заявяват, че най-важни за тях са моралните, ценностни, духовни възгледи, които защитава партията/кандидата, но към този фактор те добавят и: личните качества на кандидата; програмата и обещанията му; подкрепящата го партия и цялостната изборна кампания. Когато избират да вземат участие в партийна структура или гражданска активност, активните млади български граждани отново са множествоно мотивирани – за да участват, то инициативата трябва да спомага развитието на гражданското общество; да е жизнено важна за държавата; да се бори за важни за младия човек неща.

Оценката на медийното съдържание от страна на младите хора е повлияно от няколко фактора – нейния източник; логиката и адекватността на текста и личните проверки на достоверността на съдържанието ѝ. Също така, младите хора нямат и еднозначен отговор на коя информация вярват. Тук отново се наблюдава множествоност на мотивацията, като младите посочват, че вярват на информация, публикувана в сайт на традиционна медия; трябва да е от автор, на когото младият има доверие; да е публикувана от информационна агенция или авторът а е авторитетна публична личност.

Бъдещи изследвания

Социологическите изследвания на посочения тук обект – младите граждани, е необходимо и важно да бъдат продължени. Доли във връзка с гражданските избори, които правят или в друго социологическо отношение, изследванията на младите хора формират и развиват една цяла частносоциологическа дисциплина – социология на младежта, без която дисциплинарната структура на социологията би била непълна.

Предметът на изследване – гражданският избор – сам по себе си е твърде интересен и благодатен за бъдещи изследвания в социологическа координата. Изключително интересно е как младите, но и не само те, правят своя граждански и политически избор във време на небивала политическа агония, която наблюдаваме от 2021 г. досега, характеризираща се с нескончаеми предсрочни избори.

Любопитно би било да се провери отношението между човешкия и социален капитал на младите граждани и гражданските избори, които те правят. В началото на изследването имаше такава идея и хипотеза, но чрез използваната методика и в пандемичната ситуация, в която бе проведено това изследване, тя не можа да се провери.

Фигури и таблици

Тъй като основният метод за систематизиране на информация, използван при реализирането на настоящата дисертационно проучване е *мисловната карта*, то в дисертацията са разработени и представени 49 фигури, които схематично и синтезирано представят основни теоретични модели.

Освен тях, в табличен вид е систематизирана и представена емпиричната информация, получена по пътя на изследването и използвана за неговото реализиране. В дисертацията са включани 43 таблици.

Справка за научните приноси

В дисертационното изследване е възможно да се открият следните приносни моменти:

1. Предложена е социологическа дефиниция на основното понятие, което е и предмет на настоящото изследване, граждански избор. Понятието е дефинирано като социално действие, със съответна социологическа ефективност.
2. Очертани са модели на граждански избор на младото поколение български граждани (18-30 г.), така нар. „Поколение Z“, „Gen-Z“ или още „Милениали“. По-конкретно:
 - ✓ Личният избор в сферите семейство – образование – професионална реализация;
 - ✓ Потребителския избор, вкл. избора на културно потребление като граждански избор;
 - ✓ Политическият избор като е изведен динамичен ред, проследяващ този тип граждански избор на младите българи.
3. Предложена е „формула“ на зависимост между социалния контекст и гражданския избор на младите.
 - ✓ Несигурността на социалната среда и усложняваната комбинация от фактори, въздействащи върху гражданския избор на младите;
 - ✓ Граждански избор, направен в социална среда на несигурност, тревожност, страх, генерира още повече несигурност, тревожност, страх обратно в социалната среда.

Публикации по темата на дисертацията

1. Янков, К. (2017) Характеристики на новия млад човек по Ерих Фром като обект на обучението по социология в България. В: Съвременните обществени предизвикателства и образованието по социология – сборник доклади от конференция, с. 137-145.
2. Янков, К. (2018) Изборът на младите в информационно несигурна среда. В: Проблеми на обществената комуникация – сборник доклади от конференция, 2018.
3. Янков, К. (2022) Вотът на младите. Политическият избор на младите българи (2009-2021). В: Научни трудове на УНСС, 2022/2, стр. 79-109.